

הקשר בין ירושת היבם ופרנסת צרכי היבמה

החל מהפסוקים ברות, קיים קשר מיוחד בין מצות יבום לבין ירושת נחלת המת.

ואני אמרתי אגלה אונך לאמר קנה נגד הישבים ונגד זקני עמי אם תגאל גאל ואם לא יגאל הגידה לי ואדעה כי אין זולתך לגאול ואנכי אחריך ויאמר אנכי אגאל: ויאמר בעז ביום קנותך השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת המת קניתה להקים שם המת על נחלתו: ויאמר הגאל לא אוכל לגאל לי פן אשחית את נחלתי גאל לך אתה את גאלתי כי לא אוכל לגאל: (רות ד: ד-ו)

כמה וכמה פעמים חוזרים פלוני אלמוני ובוועז על הקשר בין יבום רות לגאולת הנחלה.¹

המשנה (ואחריה הפוסקים) קובעת את השיזור הזה להלכה: "הכונס את יבמתו - זכה בנכסים של אחיו" (יבמות מ.). אם כן, מה טיב הקשר בין חלקים אלה?

א. אפשר שהיבם יורש את נכסי המת כשכר עבור מצותו. א"כ, הנחלה היא מניע בלבד כדי לגרום לו ליבם יבמתו.²

ב. מאידך, אפשר שהיבם נהפך באישיותו לאחיו המת, ולכן הוא קונה את כל חפציו. הובא בשם הגר"ד (רשימות שיעורים תס"ד) שבאפשרות הזאת, ירושת היבם לא פועלת מדין ירושה רגילה אלא היא דין ספיציפי שהיבם יורש במקרה זה את נחלת המת.

¹ לא ברור אם הפסוקים מדברים על יבום או על גאולה או דבר אחר. וראה האבן עזרא דברים כה: ה והרמב"ן עה"ת בראשית לח: ח על פירוש המילה 'גאולה'.

² הבכור שור לדברים כה: י כותב באופן קצת דומה שצוה הקב"ה שתינשא ליבם כדי שלא תינשא לאיש אחר שיסוב את הנחלה מחוץ לשבט.

ג. האפשרות השלישית היא שקיים איזה קשר יסודי בין שני הדינים האלה של ייבום וירושה. במאמר זו ננסה להבחין מה בדיוק טיב האפשרות השלישית הזאת.

נתמקד בסתירה לכאורה בין רש"י לירושלמי על הסוגיה. על המש' המצוטטת למעלה, מעיר רש"י:

זכה בנכסי האח - ואפילו גירשה למחר. (יבמות מ.)

הירושה חלה בדיוק בשעת הייבום, ואע"פ שהבעל מגרש את אשתו מיד לאחר מעשה היבום, היבם זוכה בכל נחלת אחיו.³

אך בירושלמי נראה שיש הבנה קצת שונה. הירושלמי מביא מח' אם העושה מאמר זוכה בירושה, אפילו לב"ש שאומרים שמאמר דאורייתא. ואז הירושלמי מעלה שאלה:

היו שתי יבמות עשה מאמר בזו ובעל לזו מה נפשך אם במאמר יזכה אם בביאה יזכה אמר רבי יוסה מאחר שאינו יכול לקיים את אחת מהן לא זכה בניכסי אחיו. (ירושלמי יבמות ד:ב)

כלומר, אם היבם עשה מאמר ביבמת אחת ואז בעל את צרתה, לא פוסקים שהיבם יורש את המת ממה נפשך, או ע"י מאמרו לאשה הראשונה או ע"י ביאתו באחרונה, אלא אומרים שמכיון שאינו יכול לקיים אף אחת מהן, אינו יורש את אחיו כיבם. והלא רש"י הסביר שאפילו אם היבם מגרש את יבמתו הירושה עדיין חלה, ופה קנה ממ"נ, או מזאת או מזאת ?!

הראשונים מעלים את שתי הדעות האלו בפירושיהם על דף מ.:

ורש"י ז"ל... פי' במשנתנו דה"ק זכה בנכסים אע"פ שגירשה בו ביום וכיון שכן להכי איצטריכין לומר יקום אמר רחמנא והרי קם, ומיהו אמרין בירושלמי שאם היא אסורה לו שאינו רשאי לקיימה אפילו מדרבנן כגון ב' יבמות שעשה מאמר בזו וכנס לזו לא זכה בנכסים. (ריטב"א יבמות מ. ד"ה והא דתנן הכונס)

³ בדרך כלל דעת שיש בזמן היבום לא חוסמת את חלות היבום. וראה הסוגיות של אבא שאול, ובביאת יבום הראויה להזריע, שאפשר שקצת מסבכים את הענין, ועוד חזון למועד.

הריטב"א מעלה את הסתירה, אך אינו מיישבה. אפשר שהוא הבין שהירושלמי ורש"י סותרים אחד את השני, ולכן אין צורך ליישב את השיטות.⁴ [בנוגע לשיטת הירושלמי, אפשר שלירושלמי אפילו אם גרש את היבמה אחרי כמה שנים שהירושה חוזרת לירושה רגילה בין כל האחין, או שהירושלמי מוגבלת למקרים בהם היבם ידע בשעת הייבום שהוא רוצה לגרש, ואפשר לחלק בכמה וכמה מקומות.]

הרמ"א מביא את הרש"י עם הירושלמי (כמו שמעיר הגר"א על אתר):

המיבם את יבמתו, זוכה בנכסי המת ועומד במקומו ליטול חלקו בנכסי אביהם. (ואפילו גירשה אחר כך מידובלבד שהיתה ראויה לו ליבם). (שו"ע אה"ע סי' קס"ג ס"א)

לכאורה, הרמ"א הבין שהירושלמי אינו סותר את שיטת רש"י, ולפיכך פוסק כשניהם. אם מניחים שהירושלמי הבין את המשנה כשיטת רש"י, שבדרך כלל גירושין אינם יכולים להפקיע את ירושתו, איך ניתן להסביר את הפסיקה שיבם שעשה מאמר ביבמה אחת ואז ייבם צרתה אינו יורש?

תירוץ אחד הוא לומר שיש פה קנס. למרות שמדאורייתא היבם יורש את כל נכסי המת, מכיון שהוא עשה שלא כהוגן וייבם יבמה האסורה לו מדברנן, קונסים אותו שלא יירש את נחלת אחיו.

אך בלי להתייחס לקנס, הקרן אורה מבין את שיטת הירושלמי בדרך בה אפשר ליישבה עם שיטת רש"י:

ולא מיבעי לשיטת הירושלמי דמאמר קונה מקצת מדאורייתא דודאי אינו זוכה בנכסי אחיו, אלא אפילו אי מאמר אינו אלא מדרבנן כיון דביאה פסולה היא ובעיא גם כן חליצה ודאי אינו זוכה בנכסי אחיו, דלא מצינו אחר חליצה שיזכה בנכסי אחיו, ולא ידעתי למה הניח הק"ע (שם כ"ו ע"א) דין זה בצ"ע ע"ש. ומכל מקום נראה דדין זה אינו אלא בביאה פסולה דצריכה חליצה אחריה. אבל

⁴ גם אפשר להסביר את הריטב"א כמו הרמ"א לקמן, שאין סתירה בין השיטות, אך לשון הריטב"א "ומיהו אמרינן בירושלמי" מטה את הקורא להבין שהריטב"א רואה את שתי השיטות כעומדות אחת מול השניה.

ביאה פסולה שאינה צריכה חליצה אחריה אפשר דזוכה בנכסים, כמו ביאת חייבי לאוין. אבל מסתימת לשון הפוסקים משמע דכל שאינו יכול לקיימה לא זכה בנכסים. (קרבן אורה יבמות מ.).

קודם כל, הקרבן אורה מרחיב את היריעה וקובע שהדין בירושלמי שייך בין אם סוברים שמאמר קונה מדאורייתא בין אם אינו קונה מדרבנן (וזה לא ברור מלשון הירושלמי). לדעת הקרבן אורה, העובדה שיש צורך לחליצה אחרי הגט מצביעה על כך שהביאה אינה קונה לחלוטין. בלשוננו, הביאה היא 'פסולה', ולכן אינה יכולה להעניק ליבם את נחלת אחיו. דין זה שייך אפילו לאלו שסוברים שמאמר דרבנן, שאפילו אם המאמר הוא דרבנן, יש לו תוצאה ברמת הדאורייתא.⁵ הקרבן אורה מחלק בין ביאות שאחריהן היבם חייב לחלוץ, שבהן יש חסרון בביאה ולכן היבם לא יירש, לבין ביאות שאחריהן היבם חייב רק לגרש את יבמתו, שהרי הן גמורות, ולפיכך יירש. שיטת הקרבן אורה היא מחודשת, גם בהנחתה שלדין דרבנן שצריך גט יש תוצאות ברובד הדאורייתא בסוגיה, וגם בחילוקו בין המקרים, שבסיסו אינו ברור.⁶

הרשב"א מעלה דרך קצת אחרת ליישב הירושלמי עם רש"י:

יקום על שם אחיו המת אמר רחמנא והרי קם. כלומר ואע"פ שגירש מיד אמר כניסה וכמו שפרש"י ז"ל. ירושלמי היו שתי יבמות... ולא אמרינן בכי הא הרי קם, ואינו דומה למשנתינו ששנינו הכונס את יבמתו זכה בנכסי אחיו כלומר אע"פ שגירש מיד דשאני התם דהרי קם ואלו רצה לקיים יקיים אבל הכא דאינו רשאי לקיים לא. (רשב"א יבמות מ.)

העובדה שהיבם 'אינו רשאי לקיים' את היבמה קובעת שהוא אינו יורש את המת, אע"פ שבדרך כלל רש"י צודק והיבם אכן יורשה, אפילו אם מגרשה אח"כ. אפשר להבין שהחסרון פה אינו בייבום, כמו

⁵ וראה השיטות לגבי דיני דרבנן שיש להם תוצאה ברמת הדאורייתא, שלכאורה הקרבן אורה מניח כמותן, ובמיוחד ראה הדבר אברהם סימן א' בנושא.

⁶ אפשר גם להבין בדברי הקרבן אורה שהיבם מפסיד את ירושתו מדרבנן על תקן הפקר ב"ד הפקר, אבל לא משמע כן דעיקר חסר מן הספר ומשמע שמפסיד את הירושה מדאורייתא.

שהסביר הקרן אורה, אלא שאינו יכול לירש משום עיכוב על הירושה עצמה. במילים אחרות, אף שהיבום שלם, לא חלה הירושה בגלל חסרון כלשהו בתנאיה.

אם כן, אפשר להבין שהיבם יורש את נחלת אחיו אך ורק במקרה שאפשר לו לתמוך באשת המת ובדרך כך להקים שם המת על נחלתו. במקרה שאי אפשר לו במציאות לעשות כך, אף שהחסרון הוא רק מבוסס על דין דרבנן, הוא אינו יורש את אחיו.⁷ ולכן, הקריטריון המרכזי הוא ש'אלו רצה לקיים קיים', אבל אם אי אפשר לעשות כך אז אינו יורש את אחיו כלל. יוצא שירושת ייבום תלוייה ביכולת היבם לקיים את האישות ולתמוך באשת המת, אף אם במציאות הוא אינו מקימה. אפשר לראות את ירושת היבם כהענקת יכולת ליבם להגן על היבמה ממקורות אחרים, שנותרב עליהם למטה.

נפנה למח' בין ר' יהודה לחכמים באותה סוגיא. כ"ע לא פליגי שבמקרה שהאב אינו קיים, האח היבם יורש את כל נכסי אחיו. אך במקרה שהאב אכן קיים, חולקים ר' יהודה וחכמים:

החולץ ליבמתו - הרי הוא כאחד מן האחין לנחלה, ואם יש שם אב - נכסים של אב. הכונס את יבמתו - זכה בנכסים של אחיו; ר' יהודה אומר: בין כך ובין כך, אם יש שם אב - נכסים של אב. (יבמות מ.)

היאך אפשר להבין את שתי השיטות הללו? נתחיל בדרך אחת להסביר את החכמים ור"י, שאותה מציע הגרי"ד.

לר"י היבם זוכה בנכסי המת עפ"י דיני ירושה דעלמא ומשו"ה האב קדים ליה ליבם בנחלה... משא"כ להרבנן דס"ל דהיבם זוכה בנכסי המת משום שקם במקומו ולא מדין יורש.⁸ (רשימות שיעורים ד' תס"ד)

⁷ קיים משל לזה בדין פסולי עדות דרבנן, שהגמרא (יומא תחילת פ"ח) כותב שצריכים ראויים להעיד במציאות: "אם לא יגיד, והאי לאו בר הגדה הוא כלל", אף שהפסול הוא מרבנן.

⁸ הגרי"ד מקשר הסבר זה לשאלת ירושת האב לאחר זמן, אך זה אינו שייך בישיירות לעניינו.

אם היבם יורש מדין ירושה, אז למרות שהוא קודם לשאר האחים, האב קודם ליבם בדיני ירושה, וזה שיטת ר' יהודה.⁹ לחכמים, מצד שני, היבם יורש מכח ייבומו, וזה דין כשלעצמו, ולפיכך האב אינו שייך לנכסים אפילו אם הוא עדיין בחיים.

אבל הסבר זה בשיטת ר"י אינו יכול להיות הסברא של המאירי בסוגיא. בניגוד לשאר הרשאוניס, המאירי¹⁰ מבין שהלימוד של "על שם אחיו ולא על שם אביו" מלמד רק שהיבם אינו נוטל פי שנים במיתת אביו – חלקו וחלק המת. לפי דבריו, הלימוד אינו מלמד שהיבם אינו נוטל את כל הירושה שאביו ירש מאחיו (לשיטת ר"י) לאחר מיתת אביו, ולכאורה המאירי סובר שהיבם אכן יורש את נכסי אחיו לאחר שמת אביו, ואפילו לאחר כמה שנים. הגר"ד מפרש את שיטת המאירי כך:

צ"ל שיבם זוכה בנכסי האח מדין מיוחד דהיינו דקם במקום אחיו ליטול את נכסיו, ואפילו לאחר זמן שלא בשעת מיתת האח אלא בשעת מיתת האב, נמי קם היבם במקום אחיו ליטול את נכסיו. (רשימות שיעורים ד' תס"ה)

במילים אחרות, הגר"ד סובר דלר"י ירושת היבם אינה מדין ירושה רגילה, אלא מדין ש"קם היבם במקום אחיו. אך, כפי שהגר"ד עצמו מודה, הבנה זאת קשה להבין – היכן מצינו שהיבם קם במקום המת אבל רק אחרי כמה שנים? אם הוא קם תחת אחיו, אז ר"י היה צריך לסבור כחכמים שהיבם יורש את כל נכסי אחיו מיד! ואיך הקשר בין האחים קיים אפילו אחרי כל השנים? מה היא סברת המאירי?

אפשר להציע שמה שמתרחש פה הוא יישום התהליך שצינו אותו לעיל. כל המבנה של יבום נוצר כדי להגן על היבמה, ובפרט ע"י הירושה. הואיל וכן, ר"י וחכמים נחלקו באיזה אופן הכי נוח ליבמה

⁹ אף אם ירושת יבם היא מדין ירושה, אפשר שהירושה קופצת ישירות ליבם, והיא גוברת אפילו על ירושת האב, ואולי י"ל שהחכמים סוברים כך.

¹⁰ לשון המאירי: "ושאלו עליה בגמרא אם כן נימא נמי מה בכור לאחר מיתת אב נוטל פי שנים אף יבם כן ר"ל שיטול פי שנים בנכסי אביו חלקו וחלק אחיו כלומר והרי אינו כן שאין היבם יורש נכסי האח אלא מה שהיה מוחזק ביד האח אבל אינו נוטל חלק המת בנכסי האב."

לחלק את הנכסים – לפי החכמים היבם יורש, ואולם ר"י סובר שראש המשפחה, האב (אם הוא קיים) ראוי לירש, ובכך הוא יספק את כל צרכי היבמה.¹¹ ומה קורה, לפי המאירי, כשמת האב? כל ירושת האב המת נופלת ליבם, לא בגלל שהוא עצמו יורש את אחיו שנים אחרי שיצא מהעולם, אלא בגלל שירושת המת נועדה להגן על אשתו ולספק כל צרכיה, ועכשיו שהאב נפטר, היבם אחראי על האשה, ולכן הוא יורש.

בשתי הסוגיות שעליהם התמקדנו, ראינו את הירושה הבאה ליבם כמעין אפוטרופסות כשהיבם (או אביו), במקום הנפטר, צריך לשמור על היבמה, ומקבל את ירושת אחיו עבור תפקיד זה. אפשר שמהלך זה מתקשר יפות עם הבנה אחת של תהליך היבום בכלל. ספר הבתים כותב:

המצוה רי"ח... טעם יבום וחליצה... ויראה לי כי ענין זה המנהג הקדום היה על דרך היושר והחמלה, באשר האשה כשתנשא תעזוב משפחתה ותדבק עם משפחת בעלה הלא ידעת שבעלה יורשה ואחר שעזבה בית אביה אין לה על מי שתסמוך אם לא על משפחת בעלה, לפיכך כאשר אין לה זרע מבעלה אמ' שייבם אותה אחד מן האחים, עם הכונה בו גם כן כי האשה כאשר היתה לאיש ירחיקה אחרים, וכאשר אין לה זרע שיהא חוטרא לידה לחמלה עליה, באה המצוה לאחד מאחי בעלה מן האב שייבם. והיתה המצוה לאחי האב, מפני שמשפחת האב היא הקרויה משפחה.

ספר הבתים רואה את כל תפקיד היבום כהגנה על היבמה, על ידי משפחתה החדשה. כהנחתנו לעיל. בנוסף, בדבריו קיים רמז לשיטתנו שהירושה מיועדת להגנת היבמה, בכך שהוא מוכיח שאשה נכנסת למשפחת בעלה בכך שהוא יורשה. אם נמשיך את כיוון החשיבה שלו, אפשר להגיד שתוצאת הקשר המשפחתי הוא שאחי המת יקח את היבמה לאשה, ובד בבד עם זה שיירשה.

¹¹ הואיל והוא אביה ולא בעלה, אין זה מנוסח הלכתית כחיוב, אלא הוא דבר פשוט שהאב יעזור לבתו, ולכן אין צורך שהיבם בפרט יספק לה כל צרכיה, וממילא האב יורש (עד מותו).